

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

ISSN 2663-4414 (Print)
ISSN 2709 – 0762 (E-Print)

MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

BEYNƏLXALQ ELMI JURNAL

**AZƏRBAYCAN-ÖZBƏK ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ
XÜSUSİ BURAXILIŞ**

**COMPARATIVE LITERATURE STUDIES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
SPECIAL ISSUE**

BAKİ – 2020, № 1

Nizami ənənələrinin türk ədəbiyyatında yayılmasında Əlişir Nəvəinin rolu

Nüşabə Araslı

AMEA-nın müxbir üzvü, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: nushabe.arasli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3341-1968>

Annotasiya. Nizami Gəncəvinin dünyəvi şöhrət qazanan ölməz irsi bilavasitə olduğu kimi, Şərqi şairin ənənələrini davam etdirən görkəmli söz ustaları vasitəsilə də türk bədii fikrinə ciddi təsir göstərmişdir. Nizami ənənələrini yeni zəmində davam etdirib bu sahədə böyük şöhrət qazanan Əlişir Nəvai özünəməxsus şərəfli mövqeyi ilə xüsusilə seçilir. Özbək xalqının dahi mütəfəkkir sənətkarı Nəvai Nizaminin Şərq bədii fikir tarixinə gətirdiyi yüksək bəşəri idealları türk ədəbiyyatının özünəməxsus spesifik cəhətləri ilə uyğunlaşdıraraq, zamanə və mühitin mənəvi istəyi ilə bağlı davam etdirib, onu türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatı, ortaq məxəz və qədim türk abidələrindən gələn yeni əlavələrlə bir daha zənginləşdirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Nizami ədəbi məktəbinin türk davamçıları öz əsərlərində böyük şairin yaradıcılığından geniş bəhrələnmiş, Nizami ilə yanaşı, Nəvai adını da öz ustaları sırasında ehtiramla xatırlamışlar.

Açar sözlər: “Xəmsə”, türk xalqları, ədəbi irs, sələf, klassik ənənə, xalq ədəbiyyatı, bədii təsir

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.134>

Məqaləyə istinad: Araslı N. (2020) *Nizami ənənələrinin türk ədəbiyyatında yayılmasında Əlişir Nəvəinin rolu*. «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq», № 1, səh. 38-46

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 09.07.2020; qəbul edilib – 16.07.2020

Alishir Navoi's role in the spread of Nizami traditions in the turkish literature

Nushaba Arasli

Corresponding member of ANAS, Institute of Literature
named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: nushabe.arasli@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3341-1968>

Abstract. Nizami Ganjavi's endless inheritance that gained worldly fame, influenced on Turkish artistic idea through outstanding word masters continuing poet's traditions in the East. Alishir Navoi who continued Nizami traditions in a new base and gained an excellent reputation in this field differs with his peculiar glorious position especially. Genius writer-master of the Uzbek people Navoi combined the high human ideals brought by Nizami to the history of Eastern artistic idea with specific features of Turkish literature, maintained moral aspiration of that time and environment and enriched it with supplements from folk literature of Turkic people, common sources and ancient Turkish monuments. It is not accidental that Turkish followers of Nizami

literary school in their works benefited from the creativity of great poet, and remembered with respect Nizami and Navoi among their master teachers.

Keywords: “Khamsa”, Turkic people, literary heritage, predecessor, classical tradition, folk literature, artistic influence/

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.134>

To cite this article: Arasli N. (2020) *Alishir Navoi's role in the spread of Nizami traditions in the turkish literature*. «Comparative Literary Studies», Issue I, pp. 38-46

Article history: received – 09.07.2020; accepted – 16.07.2020

Giriş / Introduction

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatları əsrlər boyu qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edib daima bir-birini zənginləşdirmişdir. Tarixi-ictimai şərait, mənəvi istək və ədəbi ictimaiyyətin yaxından iştirakı ilə genişlənən belə çoxcəhətli əlaqələrin daha da möhkəmlənərək əbədiləşməsində isə müxtəlif əsrlərdə yetişən nadir sənət dahilərinin möhtəşəm irsləri misilsiz əhəmiyyət daşımışdır. Bu baxımdan XII əsr poeziyamızın ən parlaq siması olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı xüsusilə səciyyəvidir.

Bədii yaradıcılığa bəşəriyyəti daima düşündürən yüksək humanist ideyalar gətirən böyük şairin dünyəvi şöhrət qazanan zəngin irsi türk xalqları ədəbiyyatlarında da geniş yayılmışdır. Şairin vətəninə olduğu kimi, özbək, qıpçaq, uyğur, türkmən, tatar və türk ziyalıları Nizami sənətinə dərin rəğbətlə yanaşmış, şairin ənənələrini məhəbbətlə davam etdirmişlər. Hələ XIV əsrdən başlayaraq, onun “Xosrov və Şirin”, “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl” poemaları türk dillərinə tərcümə edilmiş, Nizami mövzularında orijinal nümunələr yaranmış, “Beşlik” nəzirələri meydana gəlmiş, Şərfin görkəmli sənətkarları “Xəmsə” müəllifləri kimi şöhrətlənmişlər.

Əsas hissə / Main Part

Nizami ənənələrini yeni zəmində davam etdirib bu sahədə böyük müvəffəqiyyət qazanan görkəmli söz ustaları içərisində özbək xalqının dahi mütəfəkkir şairi Əlişir Nəvai özünəməxsus şərafli mövqeyi ilə seçilir. Klassik Şərq şeirinin özünəqədərki nailiyyətlərilə yaxından tanış olan şairin Nizami sənətinə sonsuz sevgi ilə müraciəti təsadüfi olmayıb, ilk növbədə Nizami sənətinə xas xəlqilik, ümumxalq işinə sədaqət, əməkçi xalqa ehtiram, qadın ləyaqətinə hörmət, insan hünəri, zəka və elmin qüdrətinə inam və başqa bu kimi keyfiyyətlərin Nəvainin də yaradıcılıq təbiətinə uyğun olub dahi özbək şairinin əsərlərində tərənnüm olunan yüksək bəşəri ideallarla yaxından səsleşməsi ilə bağlıdır. Bunun üçündür ki, sələfinin qələmə aldığı mövzuları yeni baxımdan işləyib onunla yaradıcılıq müsabiqəsinə girən şair sənət aləmində böyük uğurlar əldə edərək adını nadir düha sahibləri sırasında əbədiləşdirdi.

Nəvai “Xəmsə”si, qeyd olunduğu kimi, klassik Şərq poeziyasında meydana gələn “Xəmsə”lər içərisində ən ləyaqətli yerlərdən birini, daha doğrusu, birincisini tutur. Şairin dogma dilində (qədim özbək) yazılmış bu əsər yarandığı dövrdən başlayaraq, türkdilli xalqlar içərisində geniş yayılıb sevilə-sevilə oxunmuş və yüksək dəyərləndirilmişdir. Bu baxımdan Nəvai həm də öz sələfinin nüfuz dairəsinin daha geniş vüsət almasında və Nizami əsərlərinin dünyəvi şöhrətinin daha da artaraq yüksəlməsində müstəsna yeri olan qüdrətli sənətkar kimi diqqəti cəlb edir. Nəvai “Xəmsə”sinin türk xalqları ədəbiyyatlarında dəfələrlə işlənilib özünə yeni-yeni xələflər tapması geniş tədqiqat tələb edən mürəkkəb mövzudur. Bu tədqiqatda Nizami ənənələrinin türk bədii fikrində yayılaraq ümumxalq sevgisi qazanmasında Əlişir Nəvainin mühüm rolu haqqında bəhs etmək nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, Nəvai tamamilə orijinal yol tutmuş, sələfinin əsərlərinin başlıca qaynaqlarını, şifahi ədəbiyyat nümunələrini gözdən keçirmiş, Nizami mövzularının, eləcə də şairin əsərlərinin türk xalq yaradıcılığında doğurduğu rəngarəng rəvayət və xalq hekayələrindən faydalanmışdır. Şair, Nizami əsərlərində türk xalqlarının həyat və məişətinin əksi, türk əhvali-ruhiyyəsi, baş verən hadisə və əhvalatlarda doğma zəminlə bağlı motivlərə də nəzər yetirərək sələfinin yaradıcılığındakı türkanə ruhu daha aydın tərzdə təqdim etməyə müvəffəq olmuşdur. Nəvai, poemalarının hamısında bu problemə toxunaraq əsərlərini türk dilində yazmaqla sələflərindən fərqləndiyini məmnuniyyət hissilə bildirmişdir. Şair özünün “Heyrətül-əbrar” adlı ilk poemasında özünəqədərki “Xəmsə” müəlliflərindən söz açarkən deyir:

*Форси чу бўлди аларға адо,
Турки ила қилсам ани ибтидо.
Форси эл топти чу хурсандлиқ
Турк дағи топса барумандлиқ [1, s.54].*

(Onlar fars dilində əsərlərini yazdılar. Mən türkcə onu yazmağa başladım. Fars xalqları sevinc (şadlıq) tapdı. Türk dəxi (ondan) faydalansın.)

Nəvai “Fərhad və Şirin” əsərində də bu mövzunu işləyən şairlərin hamısının Xosrovu baş qəhrəman seçib onun həyatı və məhəbbət sərgüzəştlərinə geniş yer verdiklərini bildirərək əsərini Fərhada həsr edəcəyini ayrıca vurğulayır:

*Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай
Йўқ эрса назм қилгонни халойиқ
Мукаррар айламак сендин не лойиқ [2, s.41].*

(Nəzmə onu çək ki planın təzə olsun. Xalq arzusuna uyğun olsun. Yoxsa xalqın nəzm etdiyini (yazdığını) təkrar eləmək sənə layiq deyil.)

“Leyli və Məcnun” əsərində də şair sələflərini xatırlayaraq mövzunu türk dilində qələmə aldığı bir daha diqqətə çatdıraraq bunun səbəbini də izah etməyə çalışır:

*Ул тил била назм бўлди малфуз.
Ким, форси англав ўлди маҳзуз.
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят
Ким, шухрати чун жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай.
Невчунки букун жаҳонда атрок.
Кўнтур хуштабъу софи идрок [3, s.271].*

(O dil ilə nəzm olan sözlərdən farsca başa düşənlər həzz aldılar. Mən türkcə rəvayəti başladım. Bu əfsanəni nəql elədim (söylədim) ki, şöhrəti cahanı tutsun, türk eli də bəhrələnsin. Çünki bütün dünyada xoştəbli, saf idraklı türklər çoxdur.)

Nəvai “Xəmsə”nin son iki poeması – “Səbəyi-səyyar” və “Səddi-İskəndəri”də də bu problemədən söhbət açmış, türk oxucularını fars dilində yazılan sənət əsərlərini ana dilində eşitməkdən məhrum olmaqdan qorumağı, türk dilində yazmaqla doğma xalqa yaxınlaşmağı şərəfli bir iş hesab etdiyini söyləmişdir.

Яна буким алар қилурда рақам,

*Форсийни магарки эрди қалам
Ки, неким килк савти солди садо
Форсий лафз бирла топти адо.
Форсий билган айлади идрок,
Лек маҳрум қолдилар атрок.
Сен чу назмингни турктоз эттинг,
Форсий тилдин эҳтироз эттинг [4, s.303].*

(Yenə kim yazdısa, fars dilində yazdı. Ki qələm nə səs saldısa, farsca sözlərlə ifadə olundu. Farsca bilən dərk elədi. Ancaq türklər məhrum qaldılar. Sən nəzmini türkcə etdiyin üçün fars dilindən çəkildin.)

Şair “Səddi-İskəndəri” əsərində də bu mövzu ilə bağlı dediklərini sanki yekunlaşdıraraq ana dilinin ifadə imkanlarından məharətlə bəhrələnməklə onun rəngarəng incəliklərini nümayiş etdirdiyini qürur hissilə söyləyir:

*Қулогим бу ҳолат аро бир хуруш
Ешиттики, дер эрди фаррух суруш
Санга онча Ҳақ лутфи воқеъдурур
Ки, то турк алфози шоеъдурур.
Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сендек киши.
Санга турк ақолимин айлаб рақам,
Азалда насиб айламиш якқалам.
Насиб этти айлаб сени марзбон,
Синони қалам бирла тиги забон [5, s.54].*

(Qulağım bu halətdə uğur gətirən bir mələyin dediyi bu sözləri eşitdi: Türk sözləri durduqca haqqın lütfü sənislə olacaq. Bu dildə şeir yazmağın xalq işi olduğunu sən kimi heç kəs dərindən düşünməmiş. Sənə türk camaatı min söz qoşmuş, əzəldən sənə bunu mənsub etmişdir. Qələm xəncərilə dil qılıncı verib səni ölkə sahibi etmişdir.)

Qeyd etdiyimiz kimi, Nəvai “Xəmsə”sinə daxil əsərlərinin hamısında özünün böyük sələflərinin nailiyyətlərini doğma dildə davam etdirdiyini bildirmiş, yeri düşdükcə, türk dilinin incəlikləri, ifadə imkanlarının zənginliyindən söz açaraq onun üstünlüklərini göstərməyə çalışmışdır. Türk dilinin kamil sənət əsərləri yaratmağa qadir gözəl şeir dili olduğunu ardıcıl şəkildə təbliğ edən şair yazdığı misilsiz sənət nümunələri ilə fikrini sübuta yetirərək türk şairlərinin də ilhamına qüvvət vermiş, onları ana dilində yazıb-yaratmağa ruhlandırılmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, xalqını, dilini böyük məhəbbətlə sevən şair “Fərhad və Şirin” poemasının son fəslində əsərlərinin türk ellərində sevilərək məşhurlaşdığını böyük razılıq hissilə oxuculara çatdırır.

*Низомий олса Бардаъ бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлиға ҳам қилса ранжа.
Чекиб Хусрав дағи тиги забонни,
Юруб фатҳ айласа Ҳиндустонни.
Яна Жомий ажамда урса навбат,
Арабда доғи чолса кўси шавкат.
Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибмен таҳти фармонимға осон,*

*Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу, Табрэз
Ки, қилмишдур найи килким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам [2, s.463-464].*

(Bərdə ilə Gəncə Nizaminin olsa, Rum əhlinə həm qədəm qoysa, Xosrov da xəncər çəkib hücum edib Hindistanı alsa, yenə Cami Əcəmdə təbil vursa, Ərəbdə şövkət şeypurunu çalsa, əgər bir qövüm (tayfa), əgər yüz, yoxsa min olsa, türk ulusu (elləri) mənimdir. Fərmanıma əməl edib Xətadan Xorasana qoşun çəkmiş. Qələminin neyi Xorasan demə ki, Şiraz və Təbrizə onun şəkər saçmış, sözümə təkcə türk yox, türkmən də könül vermişdir.)

Onu da qeyd edək ki, Nizami ənənələri Nəvayiə qədərki türk ədəbiyyatlarında da mövcud idi. Hələ XIV əsrdə özbək şairi xarəzmli Qütb, Aydınogulular sülaləsindən İsa bəyin sarayında yaşayan Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxri, XV əsrdə Yusif Sinan Şeyxi, Məhəmməd Əfəndi Eşqi Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Həft peykər” poemalarını türk dillərinə tərcümə etmiş, XV əsrdə yaşamış Heydər Xarəzmi Nizaminin “Məxzənul-əsrar”i müqabilində eyniadlı əsər müəllifi kimi tanınmışdır.

Bununla belə, Əlişir Nəvai özbəkçə yazdığı “Xəmsə” ilə türk ədəbi-bədii fikrində özünü qabarıq göstərən bu ənənəni daha da genişləndirdi. Şairin öz sələfləri, xüsusilə Nizami sənəti haqqındakı mülahizələri ölməz sənətkarı türk şairləri, eləcə də şeir-sənət aşıqlərinə daha yaxından tanıtməqlə ona olan xalq məhəbbətini daha da gücləndirdi. Türk şairləri ənənə əsasında qələmə aldıkları əsərlərində zamanə, türk xalqlarının taleyi ilə bağlı mövzular qələmə almaqla öz orijinal istiqamətləri ilə fərqlənməyə başladılar. Bu hal türk xalqlarının şifahi ədəbiyyatlarına da öz təsirini göstərirdi.

Şifahi xalq ədəbiyyatında türk xalqına məxsus həyat tərz, məişət özünəməxsusluqları, səciyyəvi etnik xüsusiyyətlər öz ifadəsini daha görümlü tərzdə tapırdı.

Türk ədəbiyyatının Behişt, Cəlili, Əhməd Rizvani, Həyati, Muidi və başqa “Xəmsə” yazarları Nəvai yaradıcılığından da bəhrələnmişlər. Fərhad, Şirin, Bəhram, Xosrov, İskəndər və başqa “Xəmsə” qəhrəmanları Türk epik şeirində türk mühiti, türkə məxsus həyat tərz, adət və ənənələrlə bağlı yeni motiv və epizodların təsirilə orijinal səciyyəvi cizgilər əxz etmişlər.

Türk dilində yazan şairlərin “Xosrov və Şirin”, “Fərhad və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” poemaları müqabilində ərsəyə gələn poemalarını Nizami əsərlərindən fərqləndirən cəhətlər çox zaman Nəvaini türk epik şeir yazarları ilə birləşdirir. Buna görədir ki, türk müəllifləri Nizami ilə yanaşı, Nəvainin də adını əsərlərində hörmətlə xatırlayı, əsərlərinə münasibət bildirirlər. Nümunə üçün türk məsnəvi şeirinin tanınmış nümayəndələrindən olan Taşlıcalı Yəhya “Xəmsə”sinə daxil “Gəncineyi-raz” əsərini götürək. Yəhya bəy Şərqi qüdrətli qələm sahibləri sırasında Nəvaini şeir-sənət bağının bülbülü adlandırır:

*Bir veli söyledi bu sirri sahih,
Dedi her yüz yıl içinde sarih:
Aleme nazmîle aftar misal
Yeddi seyyare edər ərzi-cəmal.
Kimi Sədi, kimi Əttar olur,
Hər biri Matle-ul envar olur.
Kimi Hafizvəş iruz saltanata
Lovhi mahfuz olur mərifata.
Kimi manəndi-Nizami tahkik
Nağl ider ahli-dile sirri-dakik.
Kimi Camivəş olur piri-kalam,*

*Olamaz kimsəyə yığlasını mudam.
Nazm bağında Navai manend
Kimi bülbülvəş eder sovtı bülend [7, s.93].*

(Bir müqəddəs bu sirri doğru söylədi. Yüz el içində cəldliklə dedi: Aləmə şeirlə günəş kimi yeddi ulduz camalını ərz elədi. Kimisi Sədi kimi, kimi Əttar olur. Hər biri “Mətləül-ənvar” olur. Kimi Hafiz kimi sultanlığa yetir, mərifətdə “Lövh-i-məhfuz” olur. Kimi Nizami tək könül əhlinə dəqiq sirlər nəql edir. Kimi Cami kimi kəlam (söz) piri olur. Kimi də nəzm bağında Nəvai kimi bülbül tək uca səslə oxuyur.)

Taşlıcalı Yəhya yenə “Gəncineyi-raz”ında Nizami və onun görkəmli davamçılarının şeir-sənət aləmindəki əhəmiyyətli yerindən bəhs edərkən yazır:

*Bagi-nazm eyledi alemde zühur,
Verdi her ahli-dile zövqü surur.
Kıldı ul bağı Nizami ziynat,
Rahmat ol ahli-kamala rahmat
Ki bənövşə kibi ol şeyxi-ricat
Kamətin qıldı übudıyyate dal.
Bə'də Xosrovi-xeyli-füsaha
Sunbuli-hindudur anda guya.
Yaraşur Camiye arbabi-nizam
Olsa zarrın kadeh ol bağda mudam.
Laleveş dağı-mahabbetle nihan
Verdi ol бага Navai ünvan [7, s.17-18].*

Göründüyü kimi, şair ustad sənətkarları gözəl şeir bağının ziynəti olan çiçəklərlə müqayisə edərək deyir:

(Aləmdə nəzm bağı zühur etdi, hər əhli-dilə (ürək əhlinə) zövq və şadlıq verdi. O bağı Nizami ziynətləndirdi. O əhli-kamala rəhmət olsun ki, o ərlərin şeyxi kimi qamətini qulluq etmək üçün bənövşə kimi əydi. Sonra fəsihlər dəstəsinin başçısı Xosrov sanki o bağda hind sünbülü idi. Nizam əhli olan Camiyə yaraşır ki, bağda qızıl qədəh (Nərgiz) olsun. Nəvai lələ kimi məhəbbət dağı ilə o bağda yerləşdi.)

Türk nağılları qədim dastanlarda da bədii əksini tapan vətənpərvər el qızlarının gözəllik və sədaqəti, azadlıqsevərlik, el-oba yolunda fədakarlıq, xalqa, vətənə məhəbbət, bu yolda dönməzlik, dəyanət, məhəbbət uğrunda əzmkarlıq, qəhrəmanlıq, xalq səadəti və başqa bu kimi yüksək bəşəri idealların türk ədəbi bədii fikrində geniş yayılmasında Nizami ilə yanaşı, Nəvai sənətinin də mühüm təsiri olmuşdur. Bu təsir “Xəmsə”dən xaric mövzularda yazılmış əsərlərdə də özünü aydın göstərir.

Türk məsnəvi şeirində “Cəmşid və Xurşid”, “Xurşid və Fərəhşad”, “Şam və Pərvanə”, “Hüsən və Eşq”, “Vərqa və Gülşah” kimi romantik eşq dastanları dediklərimizə misal ola bilər. Bu məhəbbət dastanları içərisində Nəvainin “Fərhad və Şirin”i xüsusilə səciyyəvidir.

Məlumdur ki, klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış “Xosrov və Şirin” mövzusu türk xalqları ədəbiyyatlarında öz mənşəyindən daha çox uzaqlaşmağa başlamış, getdikcə Xosrov daha arxa plana keçərək, Fərhad əsər qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəlmiş, Fərhadla Şirinin qarşılıqlı sevgisi, Fərhadın yaratdığı sənət əsərlərinin təsviri xalq ədəbiyyatında əsas məzmunu təşkil etmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, ustad sənətkarın epik şeirə gətirdiyi Fərhad obrazının təsir gücü ilə bağlı olub Nizaminin yüksək şair xəyalının vüsəti ilə izah olunsa da, Nizami ədəbi məktəbinin istedadlı davamçılarından olan Əlişir Nəvainin “Fərhad və Şirin” poemasının və onun xalq asayışı, el səadətinə dair arzularını ümumiləşdirdiyi Fərhad obrazının öz dərin köklərlə türk dünyası, türk xalqları içərisindəki geniş nüfuzu ilə bağlıdır.

Doğrudur, Nəvaidən öncə “Fərhadnamə” mövzusunda ilk poema yazan XIV əsr Azərbaycan şairi Arif Ərdəbili Şirvanda olarkən əldə etdiyi yazılı məxəzə istinadən ilk dəfə olaraq mövzuya yeni istiqamət verərək, Fərhadı baş qəhrəman səviyyəsinə yüksəldərək əsərin mərkəzində duran hadisələri onunla əlaqələndirmişdir. Ancaq Fərhadın sonrakı türk məsnəvi ədəbiyyatında əsas aparıcı qəhrəman kimi təsvir olunaraq, Nizami Fərhadının başlıca məziyyətlərinin onda toplanıb yaddaqalan bədii qəhrəman kimi təsvirində Nəvai poemasının rolu da böyükdür. Nəvai poemasının təsiri Şahzadə Qorqud, Lamii, Şahı və başqa türk şairləri bu mövzunu yenidən işləyərək, “Fərhad və Şirin” müəllifləri kimi tanınmışlar.

Bursalı Mahmud Çələbi Lamiinin 1512-ci ildə qələmə aldığı və 5095 beytdən ibarət olan “Fərhad və Şirin” əsəri Bursa hakimi Fanarı Şəmşül Buxariyə həsr olunmuşdur. Əsərin əvvəlki fəsillərində müəllif Nəvainin “Fərhad və Şirin” məsnəvisini görən Bursa hakiminin ona Nəvainin “Xəmsə”-sini Anadolu dilinə çevirməyi tapşırır. Lamii buna razı olmaq istəməsə də, şahın israrı qarşısında dayana bilməyib təklifi qəbul edir.

Lamii Nəvainin eyniadlı poemasını təxminən olduğu kimi, ancaq üslubunda bəzi dəyişikliklər edərək Anadolu türkcəsinə çevirir. Lamiinin özü Nəvai poemasını nümunə olaraq məzmun və ideyaca onu təkrar etdiyini bildirir.

Nəvai dastanının məzmununa keçməzdən əvvəl yazır:

*Қалам бағқи гули насринга чекдим
Ракам Фарход ила Ширинга чекдим
Мунга доғи зэрур эрди мааққул
Чиқармағ хар тикандин ууз тумангул
Зарури булди авзойига тағйир
Ки дилкаш бўлгай ушбу сахфа тасвир [6, s.14].*

(Nəsrin gülünün yarpağına qələm çəkdim. “Fərhad və Şirin”-i yazdım. Bunda ağılla fikirləşmək zəruri idi ki, tikandan yüz min gül çıxarasan. Vəziyyəti dəyişmək zəruri idi ki, bu səhifənin təsviri dilkəş (cəlbədicə) olsun.)

Lamii isə Nəvainin bu misralarını cüzi üslub dəyişikliyi ilə belə təqdim edir:

*Kalam bargi-quli-nasrina çekdim
Rakam Farhad ile Şirine çekdim
Egerçi kissai etmekde tamdid
Seraser eyledim ustada taklid
Muradından kim ettim hüsni tebir
Gahi gösterdim üslubunda tağyir [8, s.88].*

Nəsrin gulinin yarpağına qələm çəkdim, Fərhad ilə Şirini yazdım. Qissəni uzatmaqla bütünlüklə ustadı təqlid elədim. Məqsədini şərh etdiyim üçün hərdən üslubunda dəyişiklik etdim.

Poemaların məzmunca tutuşdurulması onların oxşar və fərqli cəhətlərə malik olduğunu göstərir. Lamii vasitəli yolla Nəvai əsərinin məzmun və ideya özəlliklərini saxladığı üçün əsər bir çox məqamlarda Nizami poemasına da yaxınlaşır.

Nizaminin “Məxzənül-əsrar”-ına yazılan nəzirələr içərisində Rəhmi təxəllüsü XVI əsr türk şairinin “Güli-sədbərg” əsərində müəllif mövzunun yazılı ədəbiyyatda işlənməsindən danışarkən xəyal aləmində olduğu zaman özünün səfalı bir bağçada qurulan bir məclisdə Nizami və onun görkəmli ardıcılları ilə xəyali görüşünü təsvir edərkən də Nəvaini xatırlayaraq yazır:

*Sədrneşin Şeyx Nizami biri
Məst-i mey-i cam-i işkdə Cami biri.*

*Kişvər-i nazm-ı birisi Xosrovi
Sözdə Nəvaidur onun peyrovı.*

Nəvai özünün ölməz əsərlərilə Şərq bədii fikrinin mənəvi zənginliklərini daha da artıraraq onları yüksək səviyyəyə çatdırdı. Şairin Nizami şəxsiyyətinə məhəbbəti, sələfinin əsərlərindəki insanpərvərlik görüşlərini yüksək dəyərləndirməsi türk şairlərinə Nizami əzəmətini tanıtdı. Türk şairləri Nəvainin Nizami ilə bağlı yürütdüyü maraqlı mülahizələri əsasında şairin əsərlərini incəliklərinə qədər daha diqqətlə öyrənməyə çalışdılar, onları öz dillərinə tərcümə etməyə başladılar. Nəticədə, türk ədəbiyyatı Nizami əsərləri ilə yanaşı, Nəvai sənətinin də fikri və poetik ecazları ilə bir daha zənginləşdi.

Nəticə / Conclusion

Nəvai əsərlərinin ədəbi təsiri bu gün də Türkiyədə, türk xalqları ədəbiyyatlarında öz təsirini göstərməkdə davam edir. Xalq yaradıcılığı ilə bağlı türk sənətkarları bu gün də xalq ədəbiyyatına söykənərək Nizami, Nəvai ənənələrindən bəhrələnməklə maraqlı sənət əsərləri yaradırlar. Görkəmli türk şairi Nazim Hikmətin “Bir aşk masalı”, Ceyhun Qansunun “Fərhad ilə Şirin” poeması ölməz sənətkarlarımızın ümumxalq səadəti ilə bağlı yüksək bəşəri ideallarının heç vaxt köhnəlmədiyini, zaman keçdikcə yeni-yeni humanist görüşlərlə zənginləşərək bədii yaradıcılığı daima qidalandırdığını göstərir.

Ədəbiyyat / References

1. Alisher Navoiy, Hayrat ul – abror, Nashrg tayyorlovchi va masul muharrir: Vohob Rahmanov, Toshkent, 2020.
2. Alisher Navoiy, Farhad va Shirin, Nashrga tayyorlovchi va masul muharrir: Vohob Rahmanov Toshkent, 2020.
3. Alisher Navoiy, Xamsa, Layli və Majnun Sabai Sayyor, Tola asarlar toplamı, Yettinchifild, Toshkent, 2012.
4. Alisher Navoiy, Sabai Sayyor, Nashrg tayyorlovchi va masul muharrir: Vohob Rahmanov, Toshkent, 2020.
5. Alisher Navoiy, Saddi İskandariy, Nashrg tayyorlovchi va masul muharrir: Vohob Rahmanov, Toshkent, 2020.
6. Tashcalı Yahya, Çencineyi- Raz, RƏJ 5-286/5182.
7. A.S.Levend, Lamiinin “ Ferhad u Şirin”i, Türk Dili Araşdırmaları Yilligi, c.1 N13, Ankara, 1964.

Роль Алишера Навои в распространении в турецкой литературе традиций Низами

Нушаба Арасли

Член-корреспондент НАНА, Институт литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан.

E-mail: nushabe.arasli@gmail.com

Резюме. Завоевавшее мировую славу бессмертное наследие Низами Гянджеви посредством выдающихся художников слова Востока оказало сильное влияние на турецкую художественную мысль. Продолжая в новом преломлении традиции Низами, особо выделяется в

этой области завоевавший славу своей самобытностью Алишер Навои. Великий поэт и мыслитель узбекского народа Навои продолжил в соответствии с нравственными требованиями времени и среды принесённые Низами в историю художественной мысли Востока высокие общечеловеческие идеалы, соединив с присущими турецкой литературе специфическими особенностями, ещё более обогатил новыми внесениями устную литературу тюркских народов, исходящую от общих источников и древних турецких памятников. Не удивительно, что турецкие последователи литературной школы Низами в своих произведениях широко опирались на творчество великого поэта, упоминая в ряду своих учителей, наряду с Низами, имя Навои.

Ключевые слова: «Хамсэ», тюркские народы, литературное наследие, предшественник, классическая традиция, народная литература, художественное влияние